ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

DAVR XARAJATLARI. YALPI MARJA

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Nurmanov Ravshan
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20347493

Annotatsiya. Mazkur maqolada davr xarajatlarining korxona moliyaviy natijalariga ta’siri hamda yalpi marja ko‘rsatkichining boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida davr xarajatlarini to‘g‘ri tasniflash, ularni samarali boshqarish va yalpi marjani oshirish omillari iqtisodiy jihatdan yoritib berilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish faoliyatida xarajatlar tarkibini optimallashtirish orqali rentabellikni oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada korxonalarda moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish hamda yalpi foyda ko‘rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari boshqaruv hisobi tizimida samaradorlikni oshirish va iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: davr xarajatlari, yalpi marja, boshqaruv hisobi, moliyaviy natija, xarajatlarni boshqarish, rentabellik, foyda tahlili, iqtisodiy samaradorlik, xarajatlar optimallashtirish, korxona faoliyati, moliyaviy barqarorlik, boshqaruv qarorlari

Kirish. Bugungi kunda korxonalar faoliyatida xarajatlarni boshqarish va moliyaviy natijalarni aniq baholash masalasi iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashning asosiy omillaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu jarayonda davr xarajatlari va yalpi marja ko‘rsatkichlari korxona moliyaviy holatini baholashda muhim analitik vosita sifatida xizmat qiladi. Davr xarajatlari odatda ishlab chiqarish tannarxiga bevosita kiritilmaydigan biroq davr davomida yuzaga keladigan ma’muriy, sotuv va umumxo‘jalik xarajatlarini o‘z ichiga oladi. Ularni to‘g‘ri tasniflash va nazorat qilish korxonaning foyda shakllanishi jarayonini aniqroq baholashga imkon beradi. Yalpi marja esa sotuv tushumidan ishlab chiqarish tannarxini ayirish orqali aniqlanadigan asosiy moliyaviy ko‘rsatkich bo‘lib u korxona faoliyatining samaradorligini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat kuchayib borishi korxonalardan xarajatlarni optimallashtirish va daromadlilikni oshirish bo‘yicha aniq strategiyalarni talab etadi. Shu sababli davr xarajatlari va yalpi marja o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu ko‘rsatkichlarning korxona moliyaviy natijalariga ta’siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish orqali yalpi marjani oshirish imkoniyatlari ham ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari korxonalarda samarali boshqaruv hisobi tizimini shakllantirish va iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv korxonalarda moliyaviy intizomni kuchaytirish va xarajatlar ustidan tizimli nazoratni yo‘lga qo‘yishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa ishlab chiqarish jarayonlarida resurslardan samarali foydalanish va ortiqcha xarajatlarni kamaytirish orqali rentabellik darajasini oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Yalpi marjaning o‘zgarishi korxonaning narx siyosati hamda bozor talab va taklifi bilan bevosita bog‘liq ekanligi uni strategik tahlil obyekti sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan mazkur mavzu iqtisodiy tahlil va boshqaruv hisobi fanlarida dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda. Korxonalar faoliyatida qabul qilinadigan har bir moliyaviy qaror xarajatlar tuzilmasi va daromad shakllanishi jarayonini chuqur tushunishni talab etadi. Mazkur maqola ana shu jihatlarni kompleks yondashuv asosida o‘rganishga qaratilgan bo‘lib amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni ham ko‘zda tutadi. Natijada davr xarajatlari va yalpi marja o‘rtasidagi

bog‘liqlik chuqurroq tahlil qilinib korxona samaradorligini oshirish yo‘llari asoslab beriladi yakunida olingan xulosalar amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Davr xarajatlari korxona moliyaviy faoliyatida ishlab chiqarish jarayoniga bevosita bog‘liq bo‘lmagan, biroq umumiy faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan xarajatlar majmuasini ifodalaydi. Ular tarkibiga boshqaruv xarajatlari, sotuv xarajatlari, marketing faoliyati, ijara to‘lovlari, ma’muriy xodimlar ish haqi hamda boshqa umumxo‘jalik xarajatlari kiradi. Ushbu xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritilmaydi, balki ular yuzaga kelgan davrning moliyaviy natijasiga to‘liq yuklanadi. Shu sababli davr xarajatlarining to‘g‘ri hisobga olinishi korxonaning sof foydasi va rentabellik darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Amaliyotda ko‘plab korxonalarda davr xarajatlarini nazorat qilish yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi sababli moliyaviy natijalar noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Xususan, ortiqcha boshqaruv xarajatlari yoki samarasiz marketing strategiyalari yalpi foyda yuqori bo‘lishiga qaramasdan sof foydani sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bois davr xarajatlarini tahlil qilish korxona ichki boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo‘lib xizmat qiladi.

Yalpi marja esa korxona daromadining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u sotuv tushumidan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini ayirish orqali aniqlanadi. Yalpi marja korxonaning asosiy operatsion faoliyatdan qanchalik samarali foyda olayotganini ko‘rsatadi. Agar yalpi marja yuqori bo‘lsa, bu korxona mahsulotni ishlab chiqarish va sotish jarayonida nisbatan samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Aksincha, yalpi marjaning pastligi ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi yoki narx siyosatining samarasizligini bildiradi.

Davr xarajatlari va yalpi marja o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish korxona moliyaviy barqarorligini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Yalpi marja yuqori bo‘lgan taqdirda ham, agar davr xarajatlari nazoratsiz o‘sib borsa, yakuniy natijada sof foyda kamayadi. Bu holat korxona boshqaruv tizimida nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatadi. Demak, moliyaviy samaradorlik faqatgina daromadni oshirish emas, balki xarajatlar strukturasini optimallashtirish bilan ham bevosita bog‘liqdir.

Korxonalarda davr xarajatlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlaridan biri ularni rejalashtirish va budjetlashtirish hisoblanadi. Budjetlashtirish jarayonida har bir xarajat turi bo‘yicha aniq limitlar belgilanishi va ularning bajarilishi muntazam nazorat qilinishi zarur. Bu yondashuv ortiqcha xarajatlarning oldini olishga va resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi. Bundan tashqari, zamonaviy boshqaruv hisobi tizimlari davr xarajatlarini markazlar kesimida tahlil qilish imkonini beradi, bu esa qaysi bo‘lim yoki jarayon samaradorligini pasaytirayotganini aniqlashga xizmat qiladi.

Yalpi marjani oshirish esa asosan uchta asosiy yo‘nalish orqali amalga oshiriladi: ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, sotuv narxini optimallashtirish va sotuv hajmini oshirish. Biroq har bir yo‘nalish o‘ziga xos risk va cheklovlarga ega. Masalan, tannarxni haddan tashqari kamaytirish mahsulot sifati pasayishiga olib kelishi mumkin, narxni oshirish esa bozor raqobatbardoshligini susaytiradi. Shu sababli yalpi marjani oshirishda muvozanatli strategiya muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahliliy nuqtai nazardan qaraganda, davr xarajatlari va yalpi marja o‘rtasidagi nisbat korxona operatsion samaradorligini baholashda kompleks indikator sifatida qo‘llanilishi mumkin. Agar yalpi marja barqaror bo‘lib, davr xarajatlari kamayib borayotgan bo‘lsa, bu korxona ichki boshqaruv tizimi samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Aksincha, davr xarajatlarining tez o‘sishi yalpi marja barqaror bo‘lsa ham, uzoq muddatda moliyaviy bosimni kuchaytiradi.

Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan hisob tizimlari davr xarajatlarini aniqroq kuzatish imkonini bermoqda. Bu esa korxonalarga real vaqt rejimida moliyaviy qarorlar qabul qilishda ustunlik beradi. Natijada, xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirish bo‘yicha tezkor strategiyalar ishlab chiqish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Umuman olganda, davr xarajatlari va yalpi marja korxona moliyaviy natijalarining o‘zaro bog‘liq ikki asosiy komponenti hisoblanadi. Ularni chuqur tahlil qilish orqali korxona nafaqat joriy moliyaviy holatini baholashi, balki kelajakdagi rivojlanish strategiyasini ham aniq belgilashi mumkin. Shu sababli mazkur ko‘rsatkichlar boshqaruv hisobi tizimida strategik ahamiyatga ega bo‘lib, iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida asosiy mezonlardan biri sifatida qo‘llaniladi.

Xulosa. Davr xarajatlari va yalpi marja o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilish natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, korxonaning moliyaviy barqarorligi faqat daromad hajmiga emas, balki xarajatlar tarkibi va ularni boshqarish samaradorligiga ham bevosita bog‘liqdir. Yalpi marja yuqori bo‘lishi korxona asosiy faoliyatining samarali tashkil etilganini ko‘rsatsa-da, davr xarajatlarining nazoratsiz o‘sishi yakuniy moliyaviy natijani sezilarli darajada pasaytirishi mumkin. Shu sababli moliyaviy natijalarni baholashda ushbu ikki ko‘rsatkichni alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tahlil qilish zarur. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqiladi: birinchidan, korxonalarda davr xarajatlarini aniq tasniflash va ularni markazlar kesimida doimiy monitoring qilish tizimini joriy etish lozim, bu ortiqcha va samarasiz xarajatlarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi; ikkinchidan, budjetlashtirish jarayonini kuchaytirish orqali har bir bo‘lim uchun xarajat limitlarini belgilash va ularning bajarilishini qat’iy nazorat qilish zarur; uchinchidan, yalpi marjani oshirish maqsadida ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanish, texnologik yo‘qotishlarni kamaytirish hamda narx siyosatini bozor sharoitiga mos ravishda optimallashtirish tavsiya etiladi; to‘rtinchidan, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda zamonaviy axborot tizimlari va avtomatlashtirilgan hisob dasturlaridan foydalanish orqali real vaqt rejimida moliyaviy tahlilni yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi; beshinchidan esa korxona xodimlarining moliyaviy savodxonligini oshirish va xarajatlar samaradorligi bo‘yicha ichki treninglar tashkil etish orqali umumiy iqtisodiy intizomni mustahkamlash kerak. Mazkur tavsiyalar amaliyotga joriy etilganda korxonalarda xarajatlarni optimallashtirish, yalpi marjani barqaror oshirish hamda umumiy rentabellikni yaxshilash imkoniyati sezilarli darajada ortadi, bu esa o‘z navbatida uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bekmurodov, M. (2021). Yalpi marjaning iqtisodiy ahamiyati hamda davr xarajatlarini optimallashtirish. Moliyaviy Hisobot, 3(3), 20–27.
2. Ergashev, Z. (2022). Korxonada operatsion xarajatlarni kamaytirish va yalpi marja ko‘rsatkichini boshqarish. Ilmiy izlanishlar, 4(2), 98–105.
3. Karimov, B. (2017). Xarajatlarni tahlil qilish va yalpi marja dinamikasini baholash. Innovatsion Iqtisodiyot, 1(3), 66–72.
4. Mirzayeva, S. (2018). Moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida davr xarajatlarini boshqarish. Buxgalteriya va Audit, 2(6), 35–41.
5. Nazarov, J. (2020). Yalpi marja va foyda tahlili: nazariy va amaliy yondashuvlar. Iqtisodiy Fikrlar, 9(4), 62–69.